

22 februari

1

Wilhelmine, Adelheide, Clarimonde ... wat bezielde haar ouders om haar met deze idiote namen op te zadelen? Minnie trekt het gesteven laken hoog op, tot over haar kin. Ze ruikt het stijfjel. Ondanks de extra deken heeft ze het koud. Zonder geluid te maken, vormen haar lippen de afzonderlijke lettergrepen. Een ingewikkeld patroon van lipbeweging en klakkende tong tegen verhemelte en voortanden. Weliswaar een familienaam, een vernoeming – dus niet geheel en al hún schuld – maar toch, het klinkt bespottelijk. Alsof ze van adel is en niets is immers minder waar. Vroeger dacht ze een reputatie te moeten opbouwen om de waardigheid van deze pretentieuze namen te rechtvaardigen. Die ambitie heeft ze nu maar laten varen. Mien, zo noemen ze haar hier. Een passende naam voor een huisvrouw.

Het is pikkedonker. De afnemende maan is in het niets opgelost. Niet het donker waarbij een straatlantaarn dwars door de gordijnen heen alle voorwerpen in de slaapkamer in een grijs bad dompelt. Nee, een waarlijk donker, zo duister dat er helemaal niets te zien valt. Het zwart waarbij het niet uitmaakt of ze haar ogen open of dicht heeft, waarbij ze zich in paniek afvraagt of ze blind is, waarbij ze met gestrekte armen, schoorvoetend het echtelijk bed moet verlaten om op de tast te graaien naar de po eronder.

Ze ademt in en ademt uit, de slaap wil maar niet komen. Natuurlijk had ze het gemerkt. Was het haar ooit gelukt in slaap te vallen voordat hij veilig thuis was? Als een verliefde juffer had ze op hem liggen wachten. De stroomstoot van warmte en opluchting die ze voelde bij het kraken van de

trap en het licht van de knijpkat, betekende op zijn minst dat ze nog van hem hield. En toch deed ze net of ze sliep. Zo geruisloos mogelijk was hij naast haar in bed gekropen en nog geen minuut later hoorde ze hem snurken. Douwe snurkt altijd onmiddellijk en overal.

Na al dat wachten toch weer alleen. Haar gedachten dwalen af naar de dominee. De man die naar haar luistert, de man die haar hart sneller doet slaan. Over een paar dagen ziet ze hem weer.

Haar mond is kurkdroog. Ze snakt naar water. Slikken lukt bijna niet en toch is er een onbedwingbare behoefte om juist dat te doen. Slikken is niet tegen te houden. Het maakt een obscene geluid. Ze luistert ... elk moment kan het geweld weer losbarsten. Gisternacht begon het ook om deze tijd. Het akelige gegier van de sirene en het daaropvolgende aanzwellende geronk van de bommenwerpers.

Het blijft stil. Zelfs Douwe is even gestopt met snurken. Het enige geluid is het geklepper van het slaapkamerraam. De ratelende machine van haar gedachten maakt overuren. Als die hersenarbeid geluid kon maken dan zou Douwes nachtrust er heel anders uitzien. Had ze er indertijd goed aan gedaan haar instinct zo gretig te volgen? Ze was het avontuur hard tegemoet gerend zonder haar verstand te raadplegen. Luisteren, daar deed ze niet aan. Ze had een hekel aan advies, nog steeds, en geduld is iets wat anderen beoefenen. Maar wat als die brief van Anne haar nooit bereikt had? Was ze dan nu nog in de Heimat? Zou de droom van een carrière in de mode werkelijkheid zijn geworden? Ze zou geweigerd hebben voor het nazi-tijdschrift NS-Frauenwarte te werken. Zonder meer. Of is dat hooghartig om dat zomaar aan te nemen?

Op haar twintigste had ze het figuur van een model; met haar lange benen en in eigen creaties op de voorkant van *Die Elegante Welt*, dat was haar droom. Ze had geoefend voor de spiegel. Hautaine blikken, pedante houdingen. Haar kleine ogen, het dunne haar en de bijna onzichtbare wenkbrauwen werkten niet mee, maar de perfecte ronding van haar gezicht en de volle lippen maakten veel goed. Haar buste, daar kon ze ook mee voor de dag komen; de subtiele inkepingen van haar zelfgemaakte japonnen, waarmee ze een glimp van haar volmaakte welving aan de wereld durfde te tonen.

En nu? Met trots denkt ze aan haar nauwelijks veranderde figuur. Bijna veertig, magerder en peziger, maar dat is het gebrek aan voedsel. En zelfs al zinkt haar schip, het blijft van belang om goed voor de dag te komen. Elegantie en properheid, daar komt het op aan.

Een hortende snurk doorbreekt haar gepeins. Automatisch draait ze haar hoofd om en ziet een ontspannen lichaam naast haar liggen. Om jaloers op te worden.

Zonder die brief was ze gewoon Minnie gebleven – met haar familie en vrienden om haar heen – en had ze haar woorden in deze boerse taal niet continue hoeven te zoeken, te wikken en te wegen. Als een zieke pauw verloor ze haar mooiste veren. Eigen schuld. Het was een keuze. Ze heeft haar eigen lot gecreëerd.

Ze ademt in en ademt uit ... eb en vloed, in en uit, uit en eb, in en vloed. Ze laat zich drijven op de misselijkmakende golven van het leven.

‘Mien,’ fluistert Douwe, duwend tegen haar rug. Ze draait zich slaperig om en knippert met haar ogen. In het zwakke licht van het jampot-drijvertje doemt zijn glimmende hoofd op. Douwe staat al in vol ornaat naast het bed. Het steile haar

is met brylcreem achterover gekamd. Dat hij daar nog steeds tijd voor vrijmaakt kan ze wel waarderen. Ze houdt niet van die kerels bij wie alle uiterlijkheden kloppen, maar voor Douwe viel ze destijds onmiddellijk. Hij mag er zijn. Maar nu haar ogen langzaam wennen aan het zuinige licht, ziet ze de wallen onder zijn ogen en de scherpe lijnen in een uitgeput gezicht. Een van de blinkende knopen op zijn douane-uniform ontbreekt. Hij buigt zich voorover en drukt een kus op haar voorhoofd.

‘Ik ga,’ zegt hij zacht.

Langzaam komt ze overeind, wrijft in haar ogen en zegt: ‘Hoe laat leven we eigenlijk? Alsjeblieft, kom nou niet wéér zo laat thuis.’

Meteen heeft ze spijt van haar toon. Ze klinkt als een schorre nachtegaal en hoeft echt niet in de spiegel te kijken, dat slaaphoofd van haar ziet er ongetwijfeld verkreukeld uit in dit ziekelijke licht.

‘Dat ligt eraan. Dat weet je toch,’ zegt hij. Zijn ogen spreken een afstandelijke taal. Minnie versteent. Dan draait hij zich om en vertrekt. Hij trekt met zijn linkerbeen en houdt zijn linkerhand in een gebalde vuist. Heeft hij pijn? Wat verbergt hij voor haar? Ze moet het loslaten, hem laten gaan. Dan hoort ze de voordeur met een klap in het slot vallen.

Godzijdank voor de ochtend – voor de nuchterheid – voor de taken die op haar liggen te wachten. Zo snel krijgen ze haar niet klein. Gauw grijpt ze haar ochtendjas en sluipt blootsvoets op de tast de trap af. Het heeft iets heroïsch die ijskoude voeten. Onderaan de trap grijpt ze met beide handen naar haar onderbuik, naar de trekkende pijn van de komende maandstonde.

In de keuken brandt één kaars met een zwak vlammetje. Had Douwe niet wat meer kaarsen kunnen aansteken? De suikerbietenjam in het teiltje op de stoof walmt haar tege-
moet. Een weëige lucht, zoals een vuilnisemmer in de zomer. In het magere licht struikelt ze bijna over Mollie, die kwispelend om haar benen drementelt met een pantoffel in haar bek.

‘Morgen Mollie,’ geeuwt ze terwijl ze de andere pantoffel zoekt. Ze loopt met de flakkerende kaars naar de woonkamer en stoot haar heup tegen de linnenkast. Uiteindelijk vindt ze de pantoffel onder het kleedje op de divan.

Het duurt ruim een half uur voordat het lukt het fornuis en de kachel in de huiskamer aan te krijgen. Er is enkel nog maar van dat smerige kienhout. Mollie neemt een strategische positie in, op de drempel tussen de keuken en de huiskamer, zodat ze Minnies handelingen nauwgezet kan volgen. Honden hebben geen last van het duister. Haar dartele kop rust op haar kromme voorpootjes en de bruine ogen verliezen haar geen seconde uit het oog.

Ze loopt terug naar de keuken, doet het erwtenmeel in een kom, voegt wat water toe en begint te kneden. Daar is ze goed in geworden. Snel en behendig vormt ze van de inferieure ingrediënten een bal, weliswaar geen soepele bal – die ook nog eens de kleur heeft van een bedorven stuk vlees – maar toch een bal die straks wonder boven wonder in een heus brood zal veranderen. Of het de naam ‘brood’ verdient, is twijfelachtig maar het zal moeten voldoen om de monden van hun gezin te vullen. Toen Frits er nog was, bakte ze minstens twee broden per dag. Wat kon die jongen eten!

Die voortdurend knagende pijn in haar maag is niet zozeer honger, het is vooral het verdriet, het gemis. Haar oudste zoon, haar oogappel, moest vluchten om de arbeidsinzet

te ontduiken. Zelfs na twee jaar is de pijn van zijn afwezigheid niet gesleten. Hij zit ergens ondergedoken, maar zoals zoveel andere dingen kan Douwe dat voor de veiligheid niet met haar delen.

Ze zet het deeg even weg – alsof ze verwacht dat het zonder gist toch zal rijzen – en loopt met ferme pas in de richting van Douwes studeerkamer. Ze stapt over de drempel en aarzelt dan toch. De kaars werpt een spookachtig licht op de oude schommelstoel in de hoek van de kamer. Het kleurrijke kleed op de grond lijkt grijs. In de tikmachine op zijn bureau prijkt een blank vel papier; twee kroontjespennen aan de ene kant en een stapeltje papier aan de andere kant.

Dan schrikt ze op van een geluid achter zich en ziet Hans op de drempel staan. De broekspijpen en mouwen van zijn pyjama zijn belachelijk kort en zijn haar staat in piekjes overeind. Hij is al dertien maar sleept nog steeds zijn ‘timpie’ met zich mee. Een vies oud vodje. In zijn andere hand bungelen zijn Friese doorlopers. Ze loopt op hem af, trekt hem naar zich toe, drukt hem tegen zich aan en knijpt hem bijna fijn. Onder haar handen bewegen zijn knokige botten afwerend. Ze vindt geen houvast. Waar is het kind gebleven? Waar is de ferme grip van de mollige armpjes die haar voor eeuwig leken op te eisen? Ze duwt haar neus in zijn vettige haar en snuift diep en gulzig. Het aroma van de onschuld is verdwenen en heeft plaatsgemaakt voor een penetrante lucht. Het parfum van de puber.

Hij rukt zich los. ‘Wat doe je nou?’ vraagt Hans.

‘Niets ... Ik moest jou even vastpakken.’ Ze trekt haar opengevallen ochtendjas dicht.

‘We gaan zo schaatsen. Is er nog brood?’

‘Wie zijn we? Nu al? Het is nog eens niet licht.’

‘Dirk komt om acht uur.’

‘Had je jouw Mutti niet wat beloofd?’

‘Dat water doe ik straks, heus, ik beloof het,’ roept hij terwijl hij zich naar de keuken rept. Ze volgt hem. Inmiddels valt er wat schemerlicht door de bevroren ruit. Ze vist het overgebleven halve erwtenbrood uit de broodtrommel, lepelt de vetbolletjes van de gekarnde melk op een bordje en giet de dunne suikerbietenjam in een kommetje.

Minnie schraapt met haar nagels over de ijsbloemen op het keukenraam en blaast haar adem tegen de ruit. Hans en Dirk zijn al uit zicht als het haar eindelijk lukt een gaatje te maken. Haar blik wordt gegrepen door de oranje gloed van de opkomende zon die de ijsbloemen in vuur en vlam zet. Ze buigt zich naar voren om de goudzilveren details te bestuderen. Een wonder, die ontelbare fijne lijnen en ingewikkelde patronen. De ongerepte witte deken buiten geeft haar echter een ongemakkelijk gevoel. Alsof dat té perfecte landschap haar nog maar net herveroverde evenwicht, nu alweer bedreigt.

Snel verzet ze haar gedachten naar de hoofdtaken voor vandaag. Ze raapt de zeepklopper van de grond. De witte was, die ze gisteravond in een teil verhit heeft, heeft de hele nacht staan weken. Het wasgoed moet er uit. Er is water nodig voor het spoelen, maar de keukenpomp heeft het begeven. De hele buitenboel is bevroren. De handdoeken, broeken, jassen, truien en de overhemden van Douwe stapelen zich op. Het zeep is op rantsoen. Een piepklein stukje Lux is alles wat haar rest en kleizeep werkt niet. De luizen vieren hoogtij en nu begint de hele familie ook nog eens te stinken. De strenge winter weet van geen wijken. Sneeuw omzetten in water is net zoiets als water naar de zee dragen. Die onbegonnen taak is voor Hans en Hanna. De berg strijkgoed, de

reparatie van de pomp, de ramen, de vloeren, het verstelwerk: zonder Carla zou ze het niet redden. Zij kan de bonnen inwisselen en helpen met koken. Delegeren, dat heeft Minnie de laatste jaren wel geleerd.

Pianoklanken. Speelt ze nu alweer? Minnie loopt de woonkamer in en staat stil naast Carla die op de pianokruk zit. Carla stopt abrupt en zegt: 'Goedemorgen Moeke.'

'Morgen, Carla, ik dacht dat jij al lang bij de buurvrouw was? Die arme vrouw zal wel denken, waar blijft ze nou? Dat is toch niet teveel gevraagd, na?'

Buurvrouw Kruisbes is slecht ter been. Sinds de scholen gesloten zijn helpt Carla de oude weduwe elke ochtend opnieuw met aankleden, het ontbijt en de schoonmaak.

Carla verdient de snibbige toon van haar moeder niet, maar elke keer rollen er toch weer geïrriteerde woorden over Minnies lippen, onterechte ergernissen. Zelfs als ze een grapje wil maken komt het verkeerd over. Probeer maar eens humoristisch te zijn in andermans taal. Anne kon dat wel. Er gaat geen dag voorbij dat ze níet aan Anne denkt.

Carla staat op en zegt grijnzend: 'Jawohl Mutti, ruhig ... ik ben al onderweg,' terwijl ze de Hitlergroet imiteert en zich uit de benen maakt. Hoe durft ze, denkt Minnie. En hoe is het mogelijk dat ze er nog zo gezond uitziet met haar vlechtes aan weerszijden van haar blozende wangen en die stralende ogen.

Carla gaat, in tegenstelling tot de meeste jongedames, ongestoord haar eigen gang. Ze wringt zich niet in allerlei bochten om erbij te horen, maar trekt op onnavolgbare wijze haar vriendinnen mee in haar eigen droomwereld. Een wereld waarin alledaagse zaken verheven worden tot het buitengewone. Verbazingwekkend hoe ze dat doet in deze

wereld vol geweld. Ze lijkt zich niet bewust van haar eigen charisma en besteedt uitzonderlijk veel aandacht aan de vrienden om haar heen.

Buurvrouw Kruisbes mag in haar handen knijpen met zo'n hulpje. Carla staat regelmatig in de rij met haar boodschappenbonnen en voorheen haalde ze zelfs boeken voor de weduwe uit de bibliotheek. Knielend zet ze het stoofje onder de opgezette enkels van Kruisbes zodat ze met warme voeten, op haar gemak, kan lezen. De bibliotheek is echter al geruime tijd bezet. De literatuur is onder de nazi-loep gelegd. God mag weten wat er allemaal gecensureerd is.

Minnie grijpt de bezem en stort zich op het vegen van de keukenvloer. Schuldbewust denkt ze terug aan vorige week. Kruisbes was ziek. Er moest een dokter bij komen. Maar na het dorpsoverleg van de plaatselijke huisvrouwen ontstond er een dilemma: 'Ze stinkt zo, we kunnen er onmogelijk een dokter bij roepen,' smoezelden de dames: 'Het is té beschaamd.'

Carla, die het geroddel ter ore was gekomen, vertelde haar later dat ze huilend van woede de buurvrouw van top tot teen gewassen had, vervolgens haar bed verschoonde, alle ramen open gooide en met Minnies flesje eau de cologne rondwaaierde. 'Laat de dokter nu maar komen,' had ze geschreeuwd vanaf het balkon naar die laag-bij-de-grondse wezens.

Als de barst er eenmaal is dan duurt het maanden en soms wel een kwartaal totdat de huid zich herstelt. Het vereist geduld. Wachten totdat de kloof gedicht is. De spleet aan de zijkant van haar duim lijkt alleen maar dieper te worden. Het is de vrieskou. Het ijzige water. De huid van haar duim is een uitgemergeld landschap. De randen langs de snee zijn

keihard, daar kan zelfs de vetste vaseline niet tegenop. Pijn is een groot woord maar het is wel een jengelend ongemak. Dwingend. Telkens raakt ze de plek even aan, drukt erop en trekt met haar tanden de losse velletjes eraf. Ze zou het met rust moeten laten. Ze kreunt. Haar leven is een en al open wond. Het schorem uit haar vaderland kiept het zoutvat er in leeg en als een toegift voegt Douwe er zo nu en dan nog wat korrels aan toe.

Ze zet de bezem terug in de kast en tilt de zware ijzeren wasteil op. Moeizaam, hurkend en met rechte rug, laat ze het ding op de keukenvloer zakken. Binnen is het te donker. Er valt niet te werken bij kaarslicht. Ze moet de vlekken kunnen zien om ze naar behoren te verwijderen. De achterdeur kraakt als ze naar buiten stapt. Met het emmertje overgebleven water van gisteren neemt ze de kraag van Douwes overhemd onderhanden. Het wasbord glinstert in de ijzige zon.

Opnieuw schiet er een schicht van schaamte door haar heen. Douwe predikt dat de liefde voor het gezin goed is, maar slechts berust op eigenliefde. Hij is van mening dat ware liefde onbaatzuchtig is. Dat het je plicht moet zijn op te komen voor alle mensen die meer lijden dan de leden van je eigen gezin. Ze probeert, zo goed en zo kwaad als dat gaat, zijn argumenten met daden te ondersteunen, maar in het dagelijks leven voelt ze toch in de eerste plaats een verantwoordelijkheid voor haar eigen gezin. Dat is toch haar taak? Het moet niet gekker worden! Ze zou dat eens met de dominee moeten bespreken.

Dat zwijgen van Douwe begint haar ook enorm op de zenuwen te werken. Driftig boent ze zijn kraag, alsof ze hem daarmee persoonlijk bij zijn lurven grijpt. Ze staat achter zijn rol in het verzet en begrijpt de gewichtigheid van de zwijgplicht maar zo nauw hoeft hij het nu ook weer niet te nemen.

Alsof hij zijn eigen vrouw van geen kant vertrouwt. Gisteren kwam hij pas na middernacht thuis. Zet hij zijn leven op het spel voor anderen? En niet voor hen? Het is godgeklaagd dat alles achter haar rug om gebeurt. Zo redden ze het niet met die steeds schaarser wordende bonnen en zo redt zij het niet als echtgenote. Zijn zogenaamde werkuren zijn de laatste maanden meer dan verdubbeld. Natuurlijk wil ze hem vertrouwen maar haar gevoel noch haar verstand werken daaraan mee.

Haar vingers zijn zó verkleumd dat ze overweegt ze binnen even op te warmen. Er zit zo weinig gevoel meer in dat ze de klink naar de achterdeur niet eens open krijgt. Ze draait haar hoofd half om als ze voetstappen op het tuinpad hoort en mevrouw Bril ziet aankomen.

‘Goedemorgen Mien.’ Haar gezicht wordt gedomineerd door haar neus, blauw van de kou. Het juk met de twee emmers hangt moeiteloos op haar schouders. Ze begint de melk met een literkan af te meten.

‘Wat een geluk,’ zegt Minnie, ‘dat u hier nog steeds komen kunt.’ Ze grijpt in haar schort en overhandigt een melkbon. ‘Zullen wij even naar binnen gaan? Beker warme melk?’

Een kort moment van twijfel verschijnt op het gezicht van mevrouw Bril die voortdurend op haar onderlip zuigt. Dan schudt ze vastberaden haar hoofd en zegt: ‘Ik moet helaas verder, de dagen zijn zo kort. Ik voel me opgejaagd door al die moffen om ons heen.’

Minnie wil door de grond zakken als ze het gevreesde woord hoort. Op het gezicht van mevrouw Bril ziet ze het schaamrood verschijnen. ‘Tot gauw Mien,’ roept ze nog en loopt op een draffe het erf af.

Elke keer als de term 'mof' valt, is het alsof ze er een litteken verkrijgt. Alsof er 'mof' voor iedereen zichtbaar op haar hoofd getatoeëerd staat. Alsof ze haar moerstaal moet verdedigen tegen een woekerend virus. De pijnlijke tegenzin waarmee ze haar afkomst verdonkeremaant – haar verleden en daarmee haar dierbaren zo goed als ontkent – maakt haar zieker dan ziek.

Ze knielt neer en stopt haar hand in het donkere keukenkastje, op zoek naar gereedschap om de pomp te repareren. Haar vingers grijpen lukraak tussen de spullen. Een pot uitgedroogde stopverf klettert op de plavuizen. De onmiskenbare lucht dringt in haar neusgaten. Een lucht die haar rechtstreeks terugvoert naar de werkplaats van haar vader. Verf en lak. Van alle zintuigen heeft slechts de geur die macht. Dan voelen haar vingers koud metaal en trekt ze een klauwhamer tevoorschijn. Zonder enig idee hoe ze die pomp daarmee kan redden gaat ze even op het gammele bankje zitten. Hans zal het ook niet weten. Na zijn schaatstocht is hij vol enthousiasme begonnen om sneeuw in water om te zetten. Hij heeft Hanna ingeschakeld en samen lopen ze af en aan met handen vol sneeuw. Ze staart naar de teil waarin het amper gelukt is een klein laagje water te creëren. Minnie geeft Hanna een aai over haar bol en ruikt de ondefinieerbare geur van smeltende sneeuw, die tegelijkertijd vreugde en afkeer oproept.

'Hans, meine Lieber, loop je even naar Marie om te vragen of ze een beetje echt water heeft voor de koolraapsoep?'

'Maar we hebben bijna genoeg,' sputtert Hans.

'Niet genoeg voor de soep en de rest van de was. Ga maar vlug dan is de soep straks sneller klaar.'

Hans staat met tegenzin op en Minnie loopt naar de provisiekast. Ze staart naar het beschikbare rantsoen. Een half

verrotte koolraap, één ui, een paar zielige worteltjes en een weckpot met snijboontjes.

Het doet haar denken aan de winter van 1917 in Wedel, toen was er nog minder voedsel. Maar veel erger dan dat was het gebrek aan medische hulp. Haarscherp ziet ze het gezicht van broer Günther voor zich, op het moment dat hij zijn laatste adem uitblies. Inmiddels bijna een kwart eeuw geleden, tijdens de Eerste Wereldoorlog, werd hij als soldaat in zijn buik geschoten. Hij had zichzelf naar huis weten te slepen. Ze was bij hem gebleven terwijl haar zussen en moeder op zoek gingen naar een dokter. Uit alle macht had ze met een stukje verband en daarna met een schoteldoek het bloeden proberen te stoppen. Het was te laat, hij schreeuwde het uit van de pijn en stierf een langzame dood omdat er geen dokter beschikbaar was. Zeventien was hij.

Aan iets leuks denken. Gauw. Kerstkransjes. Ze had er afgelopen december om moeten smeken maar uiteindelijk leverden de moeders van de zondagsschool haar suiker, boter en meel. Dinie kwam gelukkig met een paar eieren want de kippen waren al maanden van de leg. Die geur bleef nog dagenlang in hun huis hangen. Een druppeltje speeksel sijpelt uit haar mondhoek.

Douwe plaatste ook afgelopen kerst weer de kerstboom in de kerk. Samen met de koster. Zo gaat het immers altijd. Douwe voelt zich geroepen tot van alles en nog wat. Altijd voor anderen. Als ouderling móést hij natuurlijk wel de preek op zich nemen. De zieke dominee had het op het laatste moment af laten weten. Griep. Ondanks Douwes tekortkomingen had ze haar trots niet kunnen onderdrukken toen ze hem zag staan op de kansel. Haar man met zijn natuurlijke overwicht, waar het bij de frivole dominee toch ietwat aan ontbreekt. Hoezeer ze zich ook aangetrokken voelt tot

de dominee – een begaafd organist en een grappenmaker – het is geen geboren leider. Douwes stem, daarentegen, pakt de menigte bij de strot. Zacht en op de juiste momenten aanwakkerend – even zwijgend, waarbij hij de gelovigen een moment gunt voor bezinning – om ze vervolgens weer mee te voeren in een waterval van woorden; stilstaand bij die woorden die hij met alle geweld voor eeuwig en altijd in de koppen van het gepeupel wil rammen.

Ze had gestaard naar zijn geheven vinger en was zich doodgeschrokken van die éne zin: "Bevalligheid is bedrog, en de schoonheid ijdelheid; maar een vrouw die den Heere vreest, die zal geprezen worden."

Had hij het tegen haar? Werd ze werkelijk door hém ter verantwoording geroepen? Ze was pas weer tot bedaren gekomen toen Carla aan het woord kwam. Zo vader, zo dochter ... ze deed niet voor hem onder. Zonder enige aarzeling beklom ze de kansel en met haar eigen versie – een spectaculair aangedikt kerstverhaal van W.G. van der Hulst – had ook zij de gemeente aan haar zijde.

Daarna dromden alle dorpsgenoten samen om het wereldwonder te aanschouwen: een echte grammofoon. Alleen iemand als Douwe komt met zoiets origineels op de propfen. Het 'Ere zij God' galmde op wonderbaarlijke wijze luid en duidelijk door het kerkje. De saamhorigheid in de kleine gemeenschap was groter dan ooit.

Maar nu is alles anders. Ze voelt zich wederom de vreemde eend, ze hoort er niet echt bij. Als een schim zweeft ze tussen de Heimat en het platteland van Groningen.

'Wat een toestand!' roept ze tegen niemand in het bijzonder. Ze laat de klauwhamer uit haar handen glijden. Het klettert op de tegels. Mollie begint te blaffen en Hans en

Hanna kijken verschrikt op. Ze loopt opnieuw naar Douwes kantoor. De Friese staartklok in de hoek slaat vijf onverbiddelijke slagen. Op het mahoniehouten bureau ligt nog steeds het stapeltje papier. Ze pakt het op. Tabellen. Een schema. Negentien februari 1945 leest ze in de rechterbovenhoek. De namen van Douwes collega's staan op een rijtje. Ze bellen wel eens via dat andere mirakel: de telefoon. Het ding rinkelt slechts als een collega Douwe nodig heeft. Iedere keer weer schrikt ze van dat schelle geluid. Soms kloppen ze op de deur, kijken langs haar heen en vragen onmiddellijk naar de heer Driest. Vooral Visser, dat nerveuze manneke.

Ze opent een paar laatjes. De ordelijke inhoud bevalt haar. De vulpen waar Douwe zo trots op is, keurig gesorteerd papier en een stapeltje nota's. In het tweede laatje liggen alleen wat potloden en een vlakgom. Ze trekt aan de onderste lade. Op slot. Ze probeert het nog een keer. Tevergeefs. Haar hart bonst. Waar is het sleuteltje? Koortsachtig doorzoekt ze de andere laatjes en opent de kast. De bekende rij Leitz ordners staren haar aan. Ze gaat op haar tenen staan en voelt met haar hand op de bovenste plank die aan haar zicht onttrokken is. Niets, maar ze kan er niet goed bij. Net als ze wankelend op de bureaustoel staat hoort ze een geluid in de gang.

'Moeke, ik heb water gehaald,' schreeuwt Hans. 'Wanneer ga je soep koken? Ik heb honger.'